

Zeitschrift: Beiträge zur nordischen Philologie
Band: 37 (2004)

Artikel: Jacob Jonas Björnståhl : en tidig svensk resenär ser på Schweiz
Autor: Naumann, Karin
DOI: <https://doi.org/10.5169/seals-858215>

Nutzungsbedingungen

Die ETH-Bibliothek ist die Anbieterin der digitalisierten Zeitschriften. Sie besitzt keine Urheberrechte an den Zeitschriften und ist nicht verantwortlich für deren Inhalte. Die Rechte liegen in der Regel bei den Herausgebern beziehungsweise den externen Rechteinhabern. [Siehe Rechtliche Hinweise.](#)

Conditions d'utilisation

L'ETH Library est le fournisseur des revues numérisées. Elle ne détient aucun droit d'auteur sur les revues et n'est pas responsable de leur contenu. En règle générale, les droits sont détenus par les éditeurs ou les détenteurs de droits externes. [Voir Informations légales.](#)

Terms of use

The ETH Library is the provider of the digitised journals. It does not own any copyrights to the journals and is not responsible for their content. The rights usually lie with the publishers or the external rights holders. [See Legal notice.](#)

Download PDF: 17.11.2024

ETH-Bibliothek Zürich, E-Periodica, <https://www.e-periodica.ch>

KARIN NAUMANN, BASEL

Jacob Jonas Björnståhl: en tidig svensk resenär ser på Schweiz

I oktober 1773 uppsöker den svenske språkforskaren och handskriftssamlaren Jacob Jonas Björnståhl schweizaren Caspar Johann Lavater i Zürich. Den berömda schweiziske teologen och filosofen är just då i färd med att färdigställa sitt stora verk om fysionomin. Han blir så fascinerad av den lärde och vetgirige svensken att han ber att få avteckna dennes porträtt för att återge „en resandes egenteliga physionomie“.¹ Enligt Lavaters teorier speglar ansiktet karaktären, och Björnståhl som vid det här laget varit på resande fot i över sex år framstår för schweizaren som inkarnationen av en verklig resenär: orädd, fysiskt härdad och van vid strapatser. Lavaters *Physiognomische Fragmente zur Beförderung der Menschenkenntniss und Menschenliebe* utkommer under åren 1775-1778 i fyra band, och där hävdar han att tre ting är nödvändiga för en resenär: „hälsa, pengar och fysionomik“.² Och i en liten handbok för resenärer drygt ett årtionde senare kräver han dessutom nyfikenhet och frågvishet av de resande – egenskaper som Björnståhl i allra högsta grad var i besittning av.³

Under upplysningstiden var det vanligt i de högre samhällsskikten att unga män begav sig ut på så kallade peregrinations- eller bildningsresor utomlands, inte bara i Sverige. Dessa lärda resor avlöste till stor del adelsmännens kavaljersresor under 1600-talet, ofta betecknade som „le grand tour“. För de flesta var huvudavsikten med resan att komma vidare i karriären, men man ville på samma gång fortbilda sig och skaffa sig kännedom om världen ute i Europa.⁴ Så skriver t.ex. den tyske författaren Johann Gottfried Herder mot slutet av en resa till Frankrike år 1771: „Hur annorlunda lär man ändå känna världen; ju djupare man träder in i den: varje steg är erfarenhet; och varje erfarenhet bildar“.⁵ Under dessa resor gällde det även att

¹ Anders Österling: *Jacob Jonas Björnståhl. Minnesteckning*. Stockholm 1947, s. 5f. Se även Carl Fehrman: „En svensk resenär hos Rousseau och Voltaire“. *Svensk litteraturtidskrift* 32 (1969), s. 29.

² Johann Caspar Lavater: *Physiognomische Fragmente zur Beförderung der Menschenkenntniss und Menschenliebe*, 4. Hildesheim 2002. Nytryck av utgåvan Leipzig / Winterthur 1778, s. 134.

³ Johann Caspar Lavater: *Taschenbüchlein für liebe Reisende, oder, Andenken von Johann Caspar Lavater*. Zürich 1790, s. 92.

⁴ Jakob Christensson ger i inledningskapitlet till sin bok *Konsten att resa. Essäer om lärda svenska resenärer*. Stockholm 2001, en utmärkt översikt över den klassiska bildningsresans utveckling i Sverige under upplysningstiden.

⁵ Wolfgang Griep & Hans-Wolf Jäger: *Reisen im 18. Jahrhundert. Neue Untersuchungen*, Neue Bremer Beiträge 3. Heidelberg 1986, s. 95.

noggrant dokumentera allt man upplevt, och i detta syfte anlade man stamböcker där man skrev upp alla de personer, universitet och bibliotek som man besökt.

Vid 36 års ålder startade Jacob Jonas Björnståhl 1767 sin encyklopediska forskningsresa genom Europa som informator för två unga adelssöner. Hans resa skulle komma att räcka i hela tolv år, och den förde honom till en lång rad länder i Europa: till Frankrike, Italien, Schweiz, Holland, Tyskland, England, Turkiet och Grekland.⁶ En planerad fortsättning på resan till Palestina på uppdrag av svenska staten omintetgjordes av Björnståhls plötsliga död 1779. Färdens gång och resans alla upplevelser beskrev Björnståhl detaljrikt och målande i långa resebrev riktade till bibliotekarien och publicisten Carl Christoffer Gjörwell, som lät trycka dem i olika lärda tidskrifter samt ombesörjde den postuma utgåvan av resebreven tillsammans med Björnståhls från franska översatta rese-journal i sex band under åren 1780-84.⁷ Resebreven utgör en av 1700-talets mest omfattande reseskildringar. De väckte omedelbart internationell uppmärksamhet och översattes tämligen omgående till ett flertal språk och utgavs på tyska, holländska, danska, italienska och delvis på franska.

Björnståhl är ett utmärkt exempel på borgerskapets och de lägre ståndens bildningshunger och den därav följande ståndscirkulationen i det svenska 1700-talssamhället – i dag skulle vi kalla hans levnadslopp för en typisk klassresa, även om det inte saknades en viss bildningstradition i släkten på mödernet. Jacobs morfar var präst, liksom fem morbröder och tre kusiner.⁸ Föräldrahemmet var emellertid mycket fattigt. Jacob föddes 1731 på soldatorpet Rotarbol i Näshulta församling i Södermanland, och han växte upp i en syskonskara på åtta barn. Fadern, som var fänrik, hade själv gått ut gymnasiet och tänkt studera till präst, men när modern blev änka hade han blivit tvungen att avbryta studierna och anmält sig som indelt soldat för att bidra till familjens försörjning. Den unge Jacobs exceptionella begåvning uppmärksammades redan tidigt. Olof Espling, Björnståhls första biograf och samtida med denne, beskriver 1785 Jacobs intelligens på följande sätt: „et genomträngande förstånd, makalöst minne, outtröttlig lärgirighet och en beständig ihärdighet“.⁹

Till en början undervisades Jacob av fadern i hemmet, men när denne fick order att bege sig ut i finska kriget åtog sig socknens kaplan att ge pojken gratis undervisning. Denne komminister Öberg skall en gång ha presenterat sin elev för några av

⁶ Christian Callmer redogör utförligt för resans alla stationer i *Jacob Jonas Björnståhl. Resebrev. Urval, inledning och kommentarer* av Christian Callmer. Stockholm 1960.

⁷ Jacob Jonas Björnståhl: *Resa til Frankrike, Italien, Sweitz, Tyskland, Holland, Ängland, Turkiet, och Grekland*. Efter des död utgifven af Carl Christof. Gjörwell, 1-6. Stockholm 1780-1784.

⁸ Om Björnståhls släktskapsförhållanden upplyser Nils Fredrik Beerståhl i uppsatsen *Jacob Jonas Björnståhl som skolelev och gymnasist i Strängnäs 1743-1753*. Eskilstuna 1989.

⁹ Olof Espling: *Minne öfver Jacob Jonas Björnståhl*. Stockholm 1785, s. 22.

socknens herrar och då yttrat att pojken vore „ett ståtligt professorsämne“,¹⁰ ord som tydligen gjorde så stort intryck på den unge Jacob att de bidrog till att bestämma hans vidare levnadsväg.

Endast tolv år gammal anträdde Björnståhl sin första resa och fotvandrade ensam den åtta mil långa vägen från rusthållet Rotarbol till Strängnäs för att där fortsätta sina studier. Vid ankomsten uppsökte han genast biskopen för att få studievägledning – ett ganska djärvt tilltag, även om han kunde påräkna viss släktskap med biskopen. Denna oförsynthet eller framfusighet är ett påfallande karaktärsdrag hos Björnståhl, som omvitnats av flera samtida och även påpekats av senare biografer.¹¹ Bristen på takt och en påträngande envishet var egenskaper som skulle följa honom genom hela livet, men i förbindelse med charm och spiritualitet skulle de också bidra till att skaffa honom tillträde till en lång rad av Europas främsta män.

De följande åren, när Björnståhl genomgick trivialskolan och gymnasiet i Strängnäs, präglades av svält, fattigdom och umbäranden. Först 1753 kom han 23 år gammal som student till Uppsala universitet. Samma dag som han blev inskriven där väckte han stor uppståndelse genom att uppträda som extra opponent vid en akademisk disputation och tilltala preses på hebreiska och respondenten på grekiska.¹² Med sitt intresse för encyklopediskt vetande blev han elev både till botanikern Linné och språkforskaren Ihre. 1763 framlade han sin doktorsavhandling och kallades av Ihre till en docentur i gotiska i Uppsala, en docentur som han snart bytte ut mot en annan i arabiska. Under de kommande åren försörjde han sig som informator i olika adelshem, ända tills han 1767 fick erbjudandet att leda en peregrinationsresa för hovmarskalken Adolf Rudbecks båda söner Adolf Fredrik och Carl Fredrik. För den 36-åriga fattigakademikern Björnståhl var detta en enastående chans att komma ut i världen, och till på köpet ansåg han sig inte på länge ha avslutat sin utbildning.

Resans egentliga huvudmål var Paris, där Björnståhl stannade i tre år med sina disciplinar under intensiva studier av arabiska och genomforskande av stadens bibliotek och boksamlingar samt avlade en lång rad visiter hos olika celebriteter. Här blev han tack vare sin outtröttliga vetgirighet och stora lärdom snart bekant som „le savant suédois“. Efter Paris följde en längre vistelse i Italien, där Rom och Neapel utgjorde viktiga anhalter på färden. Då hade den äldre av de båda Rudbeckbröderna redan anträtt hemresan, men Carl Fredrik följde ännu sin läromästare på alla äventyrliga strapatser i ytterligare sex år fram till februari 1776.

¹⁰ Carl-Gösta Lagerfelt: *Jacob Jonas Björnståhl*. Eskilstuna 1989, s. 6; Se även Espling, a a, s. 11.

¹¹ Erik Esking: *Jacob Jonas Björnståhl: filosof och kristen*. Skellefteå 1989, s. 170; Se även: Anders Österling: *Jacob Jonas Björnståhl. Minnesteckning*. Stockholm 1947, s. 4; Fehrman, a a, s. 23; Espling, a a, s. 24.

¹² Lagerfelt, a a, s. 6f.; Esking, a a, s. 70.

Den 30 augusti 1773 red de båda svenskarna fem timmar på mulåsnor över Mont Cenis, och efter ett uppehåll i franska Chambéry i Savoien anlände de den 7 september till Genève. Efter en månads vistelse där gick resan vidare till Lausanne, varefter de största schweiziska städerna Bern, Baden, Zürich, Schaffhausen och Basel studerades ingående fram till mitten av november.

Björnståhls rapportering från Schweiz är den första utförliga svenska resebeskrivningen av landet. Som handskriftssamlare är han främst inriktad på att inventera de bibliotek han uppsöker, och som forskare söker han kontakter med tidens lärde. Det har lett till att långa avsnitt består av detaljerade, delvis tröttande kataloger av olika boksamlingar och handskrifter samt en uppräkningslista av alla de visiter hos berömda personer som de båda svenskarna avlagt. Men reseförfattaren är på samma gång en skarpsynt iakttagare och alltid uppmärksam på egenheter i seder och bruk som skiljer sig från hemlandets. Han intresserar sig för allt som kommer i hans väg – från schweizarnas samhällsliv och politik, deras historia, religion, språk, litteratur, vetenskap, turism och lantbruk eller rentav städernas gatubeläggning och de schweiziska kvinnornas sociala ställning, klädsel och frisyrier. Ingenting är för smått för att väcka hans nyfikenhet och ge anledning till hans vakna och för en modern läsare stundtals rätt lustiga reflexioner. Visserligen är han en typisk representant för det sena 1700-talets vittra resenärer och deras encyklopediska strävan efter detaljrikedom, men på samma gång bärs hans kommentarer upp av en för hans tid ovanlig friskhet och direktet i uttrycket. Det torde hänga samman med att resebrevet mestadels författades utan utkast och avsändes „sådana som de voro til en Vän“, och att de „voro skrifne i hast, och utan särdeles granskning, oftast på gästgifvare-gårdar och värdshus“.¹³ Intrycket av omedelbarhet förstärks också av att brevskrivaren ofta återger direkta repliker från samtal han fört med de bemärkta personer han uppsökt – en sorts intervjuer långt innan intervjuformen uppfunnits.¹⁴

Ännu under 1600-talet var kulturkontaktarna mellan Sverige och Schweiz relativt sporadiska. Till de mer betydande förbindelserna kan räknas de impulser som utgick från Paracelsus läror, som i Norden speglades i Georg Stiernhielms och Urban Hiärnes verk. Kontinuerliga kontakter med Schweiz etablerades först på 1700-talet, med namn som Lavater, Pestalozzi, Salomon Gessner och Rousseau – alla personligheter med stor betydelse för den svenska kulturhistorien. En omfattande korrespondens mellan forskare och konstnärer i de två länderna under senare delen av 1700-talet vittnar om att ett livligt kulturutbyte i båda riktningarna då hunnit etableras.¹⁵

Vid tiden för Björnståhls resa genom Schweiz hade man knappt börjat upptäcka Schweiz som reseland. Länge hade alplandet betraktats som ett genomgångsland och mestadels som ett besvärligt och farligt hinder på väg till det efterlängtdade resmålet Italien. Gunnar D. Kumlien beskriver den dåtida traditionella inställningen på föl-

¹³ *Resa*, 3, s. 70. Jämför även Eskin, a a, s. 110.

¹⁴ Se härtill Fehrman, a a, s. 29.

¹⁵ Karin Naumann: *Utopien von Freiheit. Die Schweiz im Spiegel schwedischer Literatur*. Beiträge zur Nordischen Philologie 23. Basel, Frankfurt am Main 1994, s. 4f., s. 34f.

jande sätt: „Alperna var ett så pass stort hinder för Italienresenären att de ända fram till förra århundradet förbannades av de flesta som inte hade minsta sinne för deras skönhet.“¹⁶

Med Albrecht von Hallers dikt *Die Alpen* (1729), som för första gången lovprisade Alpernas skönhet och poetiskt besjög det idylliska lantlivet bland lyckliga herdar och bönder i alprepubliken, väcktes intresset för Schweiz i Europa under mitten av 1700-talet. Hallers dikt fick en oerhörd spridning och översattes till så gott som samtliga europeiska språk.¹⁷ Den hittills rådande fruktan för de vilda och förskräckliga Alperna började nu i stället yttra sig som hänförelse inför den fulländat sublimes och pittoreska alpnaturen.

Ännu större genomslagskraft i Sverige fick Rousseau med sina kulturkritiska skrifter. Hans naturevangelium och hans utopi om det harmoniska lantlivet och det ofördärvade naturfolket utlöste en sorts nationell renässans i Sverige, som smälte samman med en sentimental uppvärdering av den svenska forntiden. För sådana tankegångar var marken redan väl förberedd, inte minst genom Olof Rudbecks *Atlantica* (1679-1702) och Olof von Dalins svenska historia i fyra band (1747-62).

Man fann en total överensstämmelse mellan Rousseaus förhärligade naturfolk och de frihetsälskande, tappra „Herde-Scytherna“ i det forna Sverige. Således kunde de första svenska Rousseau-anhängarna, Gustaf Fredrik Gyllenborg och Johan Fischerström karakterisera sina svenska förfäder, dvs. „Manhemsfolket“, på följande sätt: „Det var tappert, vänfast och känt för samma tro- och redelighet som Schveitsarne i vår tid“.¹⁸

En annan schweizare som i hög grad kom att påverka det svenska kulturlivet under senare delen av 1700-talet var den idylliske författaren Salomon Gessner, som introducerades i Sverige 1763 av Carl Christoffer Gjörwell, alltså mottagaren och utgivaren av Björnståhls resebrev. Under de följande årtiondena vimlade det formligen av herdedikter i Gessners pastoralastil i samtliga tidskrifter, och Gjörwell själv lär ha inrättat sitt hem till ett regelrätt tempel för den schweiziske diktaren.¹⁹

Björnståhl verkar vara förvånansvärt opåverkad av dessa svärmiskt nationalistiska strömningar, trots att han personligen träffade och förde långa samtal med fyra av de ovannämnda koryféerna, nämligen med Rousseau, Haller, Lavater och Gessner. Men även hans känsla för den vilda, „sublima“ alpnaturen tycks vara tämligen obefintlig. Det är i första hand de olika stadssamhällena, deras boksamlingar, handskrifter och akademier samt intellektuella meningsutbyten med berömda män som intresserar den svenske orientalist. Så lyckas han exempelvis två gånger med hjälp av sin redan omtalade framfusighet parad med vältalighet och fyndiga komplimanger ut-

¹⁶ Gunnar D. Kumlien: *Italien då... Galärslavar, pilgrimer, kurtisaner*. Stockholm 1976, s. 11.

¹⁷ Roy Oppenheim: *Die Entdeckung der Alpen*. Frauenfeld, Stuttgart 1974, s. 38f.; Se också Bengt Lewan: *Drömmen om Italien. Italien i svenska resenärers skildringar från Atterbom till Snoilsky*. Stockholm 1966, s. 101ff.

¹⁸ Martin Lamm: *Upplysningstidens romantik. Den mystiskt sentimentala strömningen i svensk litteratur*, 1. Stockholm 1918, s. 313.

¹⁹ Lamm, a a, s. 330ff.

verka långa diskurser med Voltaire på Ferney, och han uppvaktar även Rousseau i Paris, av vilken han i sin egenskap av elev till Linné blir översvallande mottagen.

Resan genom Schweiz avverkades på drygt tre månader, om man räknar in de båda städerna Genève och Lausanne som på den här tiden ännu inte tillhörde Eds-förbundet. Det kan för en nutida betraktare tyckas tillräckligt för att någorlunda lära känna ett litet land som Schweiz, men för Björnståhls edukationsresa gällde andra regler, vilket framgår av ett brev avsänt till Gjørwell från Haag ett år efter Schweizvistelsen. Här avger Björnståhl en sorts programförklaring till sin även för dåtida förhållanden extremt långvariga bildningsresa:

Min Herre torde tycka, at jag reser för långsamt; sed sat cito, si sat bene. Jag har nog set många, som löpa i galopp genom European, och veta sedan ingen ting: ty de hafva ingen ting set, annat än nya Herbergen, nya Posthästar, nya Comedie-hus &c. som de förändrat, men just deras exempel hafva lärt mig rätta Sättet at resa. Jag har budit til at se och noga examinera det Physiska och Moralska på Landet och i Städer; at känna Menniskor ifrån den högste til den lägste; göra bekantskap med alle Auctorer, som lefva på de ställen jag farit fram, bese Cabinetter och Bibliothequer, examinera Manuscripter, och utplocka det jag funnit curieust; beundra Mästerstycken i Naturen och Konsten &c. Det fordras ofta tid nog, at upspana det som skymmes af glömskan, och sedan at finna vägarne til detsamma; man måste ofta vänta på tiden och lägenheten at få se det; och derpå sedermera at göra sina Anmärkningar, skrifva up det man finner märkvärdigt. (*Resa*, 2, s. 167)

Björnståhl vill alltså uppspåra och beskriva det han funnit „curieust“, inte bara i avsikt att skilja sig från tidigare reseskildrare utan samtidigt med tanke på att roa den tänkta lärda läsekretsen i Sverige. På ett annat ställe i korrespondensen med Gjørwell skriver han också klart och tydligt att han velat „nämna sådant som andre förbigått“ (*Resa*, 1, s. 294).²⁰ Han har således en uttalad strävan efter originalitet i framställningen, något som också gör hans resebrev ovanligt underhållande gentemot andra tidstypiska resejournaler.

Hur ser då Björnståhl på Schweiz? Påfallande – om man exempelvis jämför med den bitvis mycket negativa beskrivningen av Turkiet – är den annars så kritiske betraktarens alltigenom positiva, ja ibland rentav beundrande inställning till alprepubliken. Flera av resebrevens andas uppriktig högaktning inför bibliotekens boksamlingar, den schweiziska litteratur- och historieforskningen och schweizarnas levnadssätt. En bedömning av den vetenskapliga situationen i landet leder fram till en ganska roande slutsats för en modern läsare: „...en Anmärkning om Vetenskaperne tilstånd i Sweitserland, hvilket är ganska florerande: ty ser man efter Landets obeqvämlighet och köld, och efter proportionen på des storlek, så hafva Sweitsarne distinguerat sig mycket mer uti Vetenskaper och bokvett, än någon annan Nation.“ (*Resa*, 2, s. 153f.)

Den svenske resenären registrerar med välbehag den schweiziska befolkningens ordentliga livsföring och den allmänna prydligheten i landet. Här finner vi det första

²⁰ Se också Christensson, a a, s. 125.

embryot till en nationalstereotyp som kommer att dyka upp gång på gång i senare Schweizskildringar ända fram till våra dagar. Från Bern rapporterar han att samtliga „Societeter... Sällskaper och Cercles“ slutar redan klockan nio om aftonen i hela Schweiz: „Så ordentlig och regelbunden är lefnaden härstädes“, påpekar han (*Resa*, 2, s. 151). Följande karakterisering skulle med ett modernare ordval kunna passa in i en turishandbok om Schweiz av i dag:

Renligheten och snygheten är mycket stor hos Sweitsarne, äfven hos Bönderne på landet, hvilkas hus äro vackra, och hållas i en god ordning, både innan och utan: de äro väl klädde; man finner inge kraslare och inge uslingar, ingen som går i slarfvor och trasor, såsom uti Italien. (*Resa*, 2, s. 165)

Också den schweiziska lanthushållningen lovordar Björnståhl i de högsta toner. Det är enligt honom ett nöje att se hur väl det står till med lantbruket, vilket han anser beror på bondens höga anseende i hela landet (*Resa*, 4, s. 6). Han redogör ingående för hur korna på sensommaren drivs ner från sätern med jättelika skällor om halsen och förundras över hur stora och feta de är, „såsom de störste buffel-oxar“. Eftersom korna och den därav resulterande ostproduktionen utgör en av schweizarnas förnämsta inkomstkällor har han velat beskriva detta särskilt noga, „för at visa hvad stor nytta Alper och högder hafva uti Oeconomien och Commercen, som likväl mången icke skulle tänka“ (*Resa*, 2, s. 104). Och han reflekterar vidare över varför „de höga Bergen äro den rätte Skattkammaren och utgjöra detta landets rikedom“, tvärtemot vad många anser. Jo, menar han: Alperna sträcker sig upp mot himlen och ger på så sätt landet mer markyta än om landet skulle vara platt: „Bergen äro deras äng, och som deras superficies i högden är vidsträktare, än något flakt och jämnt land på lika stor terrein kan vara, så äger Sveitserland mera betesmarker än man skulle föreställa sig“ (*Resa*, 2, s. 144).

Någon naturdyrkare är den nyktert och praktiskt lagde Björnståhl emellertid inte, till skillnad från senare tiders svenska besökare, som senromantikerna Karl August Nicander och Carl Wilhelm Böttiger eller Schweiz-beundrarna Fredrika Bremer och August Strindberg under andra hälften av 1800-talet. Björnståhls naturbeskrivningar är förhållandevis schablonmässiga och enahanda. Utsikterna och städerna är genomgående „vackra“, „täcka“ eller på sin höjd „förtjusande“. Någon enstaka gång kan han låta undslippa sig ett utrop som „den vackraste utsigt man vil hafva“, när han ser hela staden Lausanne utbreda sig nedanför honom med Genève-sjön, vingårdarna och skogarna samt bergen i Savoien på andra sidan sjön – ett panorama som August Strindberg fullständigt överväldigades av drygt ett hundra år senare och har återgett med betydligt större poetisk inlevelse:

Det var i januari månad han anlände till Lausanne, och under den årstiden är där mycket tyst, emedan turistströmmen då avstannat. Åsynen av alperna betog honom väldigt, den friska, vassa luften verkade upplivande, och här kände han sig ha kommit i en miljö övergående långt de föreställningar han gjort sig om Schweiz.²¹

²¹ August Strindberg. *Tjänstekvinnans son*, 4. Skrifter, 7. Stockholm 1983, s. 384; Se även Naumann, a

De gånger Björnståhl verkligen uppmärksammar naturen är framför allt när han förtjust fascineras av likheten med Sverige. Han är under hela sin långa utlandsvistelse en inbiten nationalist, även om han vid den här tiden har börjat beteckna sig som „aldeles en Cosmopolite“ (*Resa*, 2, s. 92). På genomresa från Genève till Chamonix upptäcker han för första gången blåbär sedan han lämnat Sverige (*Resa*, 2, s. 57), och på väg till Bern från Lausanne far han genom en skog „som aldeles liknade Sverige; och här sågo vi för förste gången Gärdes-gårdar och Grindar, sedan vi reste hemifrån Fäderneslandet“ (*Resa*, 2, s. 106). Och ytterligare ett stycke på väg mot Bern färdas Björnståhl med sin discipel genom en skog full av gran och tall, „så at vi tyckte oss vara i vårt kära Fädernesland“ (*Resa*, 2, s. 109).

Detta ger anledning till ytterligare reflexioner rörande de båda nationernas likheter med varandra, och Björnståhl finner det dessutom ganska lustigt att han och hans lärjunge ofta förväxlats med schweizare i Italien, ett inte ovanligt misstag som också nutida svenskar kan intyga att de blivit utsatta för:

[...] och roade det oss at se, huru väl det träffat, at man så ofta i Italien tagit oss för Sveitsare, af orsak att *Svezzese* låter så likt *Svizzero*; emedan de Svenske *Svezzesi* äro mindre kände i Italien. [...] Eljest heter Svensk äfven *Svedese*, i synnerhet i Rom, men det är icke så almänt brukeligt annorstädes. På somlige ställen togo de oss för Skottar, *Scozzesi*; ja, de Lärde förblandade ofta Svecia med *Svevia*, och skrefvo *Svevi*, liksom vi varit ifrån Svaben. (*Resa*, 2, s. 109)

Resebreven till Stockholmsbibliotekarien Gjörwell vittnar i hög grad om den starka normeringen av upplysningstidens peregrinationsresor – en sorts dåtidens charterresor skulle man nästan kunna påstå. Bildningsresorna blev på den här tiden så populära att Lavater i sin lilla skrift *Taschenbüchlein für liebe Reisende* påpekar att den stora reslusten försatt människosläktet i en aldrig dittills skådad „febril rörelse“ under andra hälften av 1700-talet.²² I den här typen av resor ingick i programmet att man skulle uppsöka den tidens kända kulturpersonligheter, vetenskapsmän och författare på alla orter av den förutbestämda resrutten – olika „måsten“ som Björnståhl alltid uppfyllde med råge, ständigt utrustad med nya rekommendationsbrev på fickan. Det är därför knappast förvånande att Björnståhl sammanträffade med samma berömdheter som den tyske diktaren Johann Wolfgang Goethe besökte under sin första Schweizresa drygt ett och ett halvt år senare. Genom Björnståhls rapporter kunde alltså gessnerianen Gjörwell ta del av ögonvitnesskildringar och delvis detaljerade samtalsreferat från möten med bland andra författaren Salomon Gessner, historikern och författaren Johann Jakob Bodmer, litteraturvetaren och språkprofessorn Johann Jakob Breitinger och teologen Johann Caspar Lavater i Zürich samt universalgeniet Albrecht von Haller i Bern.

a, s. 87ff.

²² Johann Caspar Lavater: *Taschenbüchlein für liebe Reisende*, a a, s. 363f.

Som en liten kuriositet kan här nämnas att Björnståhl själv sammanträffade med just „Hr Göthe, Juris Doctor och mycket artig man“ (*Resa*, 3, s. 143) i Frankfurt am Main ett halvår efter att han lämnat Schweiz, varvid Goethe skaffade honom tillträde till det stängda stadsbiblioteket där. Tre månader senare återsåg han Goethe i Neuwied, vilken denna gång var i sällskap med Lavater. Vid detta andra möte visade sig Björnståhl emellertid totalt ointresserad av den unge tyske författaren, som kort tid innan hade lämnat in manuskriptet till sin brevroman *Die Leiden des jungen Werthers* till tryckning och bara ett par månader senare skulle göra världssensation med boken. På så sätt försummade Björnståhl den stora chansen att introducera den tyske författaren i sitt hemland.²³ Svenskens intresse gällde den här gången nämligen uteslutande Lavater: „Alla fikade at få se och känna den förstnämnde, och jag omfamnade med synnerlig fågnad denne ädle Mannen och Vännen, som jag alltid älskat ifrån den stund, jag först lärde känna honom förl. år i Zürich“ (*Resa*, 3, s. 210).

Som ett ytterligare exempel på den lärda 1700-talsresans standardisering kan här anföras Björnståhls vandring till den två mil norr om Zürich belägna lantgården Katzenrüthof för att uppsöka bonden Jacob Gujer, allmänt kallad Kleinjogg. Också det besöket upprepades för övrigt av Goethe i sällskap med Lavater sommaren 1775. Denne filosofiske bonde hade tack vare sina nya, revolutionerande lantbruksmetoder och framför allt för sin flit och sitt rousseauanska levnadssätt blivit vida berömd i Europa som den ideale mönsterbonden. I Frankrike gick han under beteckningen „le Socrate rustique“. Genom sin upptäckare, Zürich-läkaren Hans Caspar Hirzel, hade „Chlyjogg“ på den här tiden blivit en stor sevärdhet.²⁴ „Prinsar och flere förnämne Personer, som resa, försumma ej at besöka honom“, antecknar Björnståhl i sin resejournal (*Resa*, 4, s. 5).

Björnståhl återger i förbigående sitt intryck av „Chlyjogg“: „Denne Danneman har en honnette Physionomie; liknar vår Biskop *Serenius*. Han talar väl, och gör reflexioner, som äro rätt förnuftiga“ (*Resa*, 4, s. 4). Men ganska snart övergår han till att redogöra konkret och utförligt för „Chlyjoggs“ nymodigheter inom jordbruket, innan han lämnar „denne treflige och idoge Landmannen, helt förtjust af des ärliga och oskyldiga väsende“.

Goethes reaktion efter mötet med Kleinjogg i juni 1775 formuleras samma kväll vid Lavaters pulpet i ett brev till den tyska författarinnan Sophie von la Roche, och det uttrycker betydligt större entusiasm: „Jag gick dit utan någon uppfattning av

²³ Se även Österling, a a, s. 88f; Fehrman, a a, s. 28f.

²⁴ Hans Caspar Hirzel: *Die Wirthschaft eines philosophischen Bauers*. Zürich 1774. Boken fick stor spridning och översattes till franska och italienska. Vid sidan om ett flertal andra skrifter om Kleinjogg har också en av hans efterkommande, Walter Guyer, gett ut en biografi med titeln: *Kleinjogg der Zürcher Bauer, 1716-1785*. Zürich 1972. – Och till 200-årsminnet av Jacob Gujers död presenterade statsarkivet i Zürich 1985 en utställning med titeln *Lob der Tüchtigkeit: Kleinjogg und die Zürcher Landwirtschaft am Vorabend des Industriezeitalters*.

honom och återvänder rik och nöjd. Jag påträffade inget ideal nedsänkt från molnen, ingen moralisk-filosofisk bonde, gud ske lov, utan en av de härligaste varelser som jorden frambragt, ur vilken även vi framkommit.“²⁵

Efter besöket hos den filosofiske bonden gör Björnståhl ett försök att karakterisera och analysera „Landmanna Philosophens“ språk, och detta på ett sätt som gör en modern läsare både förbryllad och betänksam, inte minst med tanke på att de djärva hypoteserna kommer från en erfaren språkman: „Des Språk är en bruten Tyska, sådan den här på orten talas, och som kommer närmare Svenskan än Tyskan, til ex. man säger: *gå* i stället för *gehen* &c. Man säger också: *Sprechen Rotwelsch*, om en som talar oredigt och et Språk som ingen förstår sig på; liksom vi säge: *han talar rotwälska*“ (*Resa*, 4, s. 4).

Björnståhls „vetenskapliga“ bevis för schweizertyskans speciella släktskap med svenskan i motsats till tyskan är här helt vilseledande. Ordet 'rotwälska' faller på att det är ett av de otaliga lånord som svenskan övertagit från lågtyskan under tidig medeltid, medan verbet 'gå' har ett samgermanskt ursprung (även om verbet så småningom trängts ut i högtyskan av den senare uppkomna varianten 'gehen').

Betydligt mer trovärdig är språkforskaren Björnståhl när han bedömer de schweizertyska dialekter och den franska som talas i landet. Han underkänner emellertid både franskan i den fransktalande delen och tyskan i den tysktalande delen av Schweiz och ger på samma gång en mycket personlig karakteristik av schweizertyskan:

[...] ty på gränsor kunna Språken icke vara rena och oblandade: så är det öfver alt i verlden, det kommer altid et Tredje slags Språk up af blandningen af båda; och i det afseendet är Tyska Språket, sådant som det talas i Svitserland öfver alt, icke räknadt för annat än en särskild Dialect: de hafva ej allenast et hårdt uttal (deras *k* och *ch* taga de aldeles neder utur strupen, värre än Araberne), utan orden äro ock olika: flere Högtyskar, som kommit hit och talt sit Språk, hafva icke blifvit förstådde; somlige hafva ment, at de talt Fransyska, och de hafva måst bruka Tolk: likaså hafva Sveitsare sagt mig, at ehuru mycket de vistats i Tyskland och arbetat på at tala rent, har man dock på accenten straxt hört at de varit Sveitsare. (*Resa*, 2, s. 107)

Den positiva grundinställningen till alprepubliken hindrar dock inte vår vaksamme betraktare att framföra viss kritik på ett par punkter. Så förundras exempelvis 1700-talets svenske representant – liksom många senare svenska besökare efter honom – över kvinnans inskränkta ställning i det schweiziska samhället, och han anmärker dessutom på att Schweiz är ett dyrt turistland. Både i städerna Bern och Basel lägger han märke till att kvinnorna lever mycket tillbakadraget, och i Bern förvånas han över att kvinnorna inte ens har tillträde till biblioteket. Med glimten i ögat berättar han samtidigt om ett speciellt knep som kvinnorna i Bern lagt sig till med för att kompensera sin begränsade rörelsefrihet:

²⁵ Wilhelm Bode: *Goethes Schweizer Reisen*. Basel 1922, s. 24; Se också Gottfried Bohnenblust: *Goethe und die Schweiz*. Die Schweiz im deutschen Geistesleben 72-73. Frauenfeld, Leipzig 1932, s. 25.

Det vackra Könet lefver härstädes mycket indragit, dock icke så mycket som anorstädes i Sweitserland, derom man redan förekommit oss; [...] ty Sweitsarne vela icke tillåta någon publicitet åt Könet; och derföre ser man dem härstädes icke så allmänt, som i Italien, Frankrike, Genève, Lausanne &c. Men Fruntimren, för att ersätta denna förlust, hafva hittat på ett artigt sätt att kunna, inneslutne i sine rum, hafva et Sällskap med alla som gå förbi på gatan. [...] Jo, de hafva utan på husen satt 2 Speglar, en vänd åt hvardera ändan på gatan och sluttande i den stälning, at Fruntimren sittande vid sit arbete eller Toileten, kunna se alla som gå eller fara förbi. (*Resa*, 2, s. 152)

Redan på Björnståhls tid gällde alprepubliken för att vara ett dyrt reseland, även om värdshusen på samma gång åtnjöt stort anseende. Hos en tysk samtida till vår svenske forskningsresande, August Ludwig Schlözer, heter det i klartext: „Inget land i Europa bedrar de resande mera barbariskt än Schweiz. Reseboksförfattarna förefaller vara mutade för att tiga om saken.“²⁶ Björnståhl är uppenbarligen av samma uppfattning:

Det är ganska dyrt at resa i Sweitserland, ej allenast på Vårdshusen, som dock äro mycket goda och snygga, med god upppassning och betjening til både bord och annat, utan ock derföre, at inge reglerade Poster äro inrättade; man måste alt accordera ifrån den ena Staden til den andra, och derigenom blifver altid en Resande skinnad, hvilket väl sker i alla Länder, men ännu mera därest ingen viss Taxa är på skjutsen. (*Resa*, 2, s. 164)

Och han tillägger att man också måste hålla sig själv med mat på de dyra värdshusen, betala för varenda överfart över broar samt också betala för vagnens återfärd. Men i gengäld finner han vägarna mycket säkra och goda – precis som i Sverige!

Det är förstås ganska förklarligt att en man med Björnståhls fattiga bakgrund måste reagera negativt på dylika förhållanden. Van sedan barndomen vid ett sparsamt leverne avfärdar han allt vad lyx heter också under sin mångåriga resa. I ett brev från Milano till hovmarskalken Rudbeck, de båda elevernas målsman och under de första åren resans finansiär, lägger han ut texten och förklarar „at vår oeconomie är den sparsammaste i verlden“, att han med sin discipel endast äter en gång om dagen, att de dricker mer vatten än vin och sällan brukar vagn.²⁷

Den 7 september anländer Björnståhl som redan nämnts till Genève. Hans första intryck är inte odelat positivt, trots stadens vackra läge vid sjön. Genève „gör icke stor figure på långt håll, för den som får det i ögnasikte, när han kommer ifrån Italien“, skriver han (*Resa*, 2, s. 34). I Calvins högborg saknar han som „curieux resande“, van att alltid se något nytt och vackert, både torn, katedraler, kloster och

²⁶ Se Boris I. Krasnobaev m.fl. (utg.): *Reisen und Reisebeschreibungen im 18. und 19. Jahrhundert als Quellen der Kulturbeziehungsforshung*, Studien zur Geschichte der Kulturbeziehungen im Mittel- und Osteuropa 6. Berlin 1980, s. 13. – Den tyske historikern och publicisten Schlözer arbetade 1755-57 som lärare i Stockholm och Uppsala och var under den tiden elev till den svenske språkforskaren Johan Ihre.

²⁷ Österling, a a, s. 68f.

palats. Framför allt beklagar han att prakten och rikedomerna i kyrkorna och i gudstjänsten, som han upplevt i det katolska Italien, lyser med sin frånvaro i den strängt reformerta staden. I gengäld finner han stort nöje i invånarnas hövlighet och belevnhet. Sin delvis negativa uppfattning om staden hinner han dock revidera under loppet av sin vistelse, och den 4 oktober lämnar han „det vackra Genève“ för att besöka Lausanne, „en behagelig Stad“ med „täck belägenhet“ och vackra utsikter.

Både i Lausanne och sedermera i Bern anmärker den lutherskt uppfostrade Björnståhl att befolkningen är ännu mer ortodox än i Genève – en iakttagelse som meddelas objektivt och utan kritiska kommentarer från hans sida. På det hela taget är svensken förvånansvärt fördomsfri och tolerant inför olika trosriktningar. Under resans gång har han nämligen lärt sig att „Politiquen som Religionen hör till Geographien; det som är rätt i det ena, är falskt i det andra Landskapet“²⁸ (*Resa*, 2, s. 94).

Huvudmålet för resan genom Schweiz är utan tvivel Bern, den största, rikaste och mäktigaste kantonen i landet enligt resejournalen. Staden Bern studeras grundligt, och i fyra detaljspäckade brev redogörs för dess läge och turistattraktioner, dess omfattande samlingar av märkliga böcker och handskrifter, den politiska organisationen och stadens notabiliteter. Björnståhl är också den förste svensk som – positivt överraskad – skriver om „det frihetsälskande Schweiz“, när han vid ankomsten till Bern inte avkrävs några som helst reseformaliteter:

Vid porten frågade vakten oss allenast våra namn och vår födelse-ort, samt hvilket kvarter vi togo i Staden, och det är alt. Inga Visitationer och hinder härstädes, som i andra Länder: alt är frit, och så är det hela Svitserland igenom, börjandes vid Genève, ända fram. (*Resa*, 2, s. 109)

Staden Bern är stor och vacker liksom läget vid floden Aare, även om gatorna är „illa paverade“. Där finns mycket att se, och han „börjar nu älska folket i denne Staden: ty de äro ganska artige och uprigtige, och äro härstädes flere som hafva stora förtjenster. (*Resa*, 2, s. 141). Och efter att noggrant ha granskat stadens lagstiftning och regeringsform berömmar han vidare rådsherrarnas rättvisa och omutlighet.

Björnståhl kommenterar också den fantastiska utsikten från terrassen vid katedralen i Bern. Han konstaterar en smula torrt att det finns „vackra Promenader“ och att man har „en skön utsigt“ där (*Resa*, 2, s. 112f.), ett betraktelsesätt som står i bjärt kontrast till senare svenska resenärers hänförda utgjutelser vid anblicken av det storslagna alppanoramats från just denna plats. Hans beundran gäller emellertid i första hand själva den arkitektoniska konstruktionen, och han förvånar sig över att redan 1400-talets arkitekter varit i stånd att uppföra en sådan kolossal mur. Men de snötäckta alptopparna förbiser han uppenbarligen fullständigt! Hans beskrivning ter sig trots allt tämligen blek i jämförelse med en annan svensk resenärs extatiskt poetiska skildring av samma utsikt ungefär 80 år senare. Hos Fredrika Bremer heter det nämligen:

²⁸ Se även Christensson, a a, s. 122ff.

Jag stod på den höga domkyrkoterrassen och såg ut i nejden. Ja, det var klart, obeskrifligt klart och herrligt. Himmels och jordens glans syntes mig fördubblade. I djupet, under mina fötter, brusade den strida Aar genom grönskande fält, och der, fjerran kring horisonten stodo, lysande i hvita drägter, alplandets pyramider; *Schreckhorn, Doldenhorn, Finster Aarhorn, Eiger, Mönch, Jungfrau* med sitt Silberhorn, och hvad de allt heta, de uråldriga Titanerna, Schweitserjordens väktare och praktgestalter. De voro stilla nu, de förra himlabestormarne. Himmels herre hade stänkt öfver dem en handfull snö, och de hade stelnat. I pantsar och hjälm af evig is stodo de, nöjda att gifva återsken af hans sol. O! huru hvita, huru sköna glänste de ej i den, huru upphöjda. Nattens oväder hade samlat sig i små molnöar, som summo i dunkla fläckar vid deras fötter och försvunno der, allt mer lösta af solstrålarne, dragna af bergens fördolda andar till källorna i deras sköte.²⁹

I Bern får vår lärde resenär äntligen tillfälle att lära känna den av honom så högt beundrade „le grand Haller“. Denne Haller är alltså samme Haller som nästan ett halvt sekel före Björnståhls besök hade skrivit den berömda dikten *Die Alpen* och därigenom inlett den snart därefter uppblomstrande alpromantiken. Schweizaren Albrecht von Haller är ett av upplysningstidens mest betydande universalgenier. Han studerade vid flera utländska universitet och var under många år professor i medicin, anatomi, kirurgi och botanik i Göttingen i Tyskland, där han för övrigt också hade lärt sig svenska. Dessutom var han skald och prosaförfattare. 1753 hade han återvänt till sin hemstad Bern, där han fortsatte sin vetenskapliga verksamhet. Vid tiden för Björnståhls besök var han 65 år gammal.

För det vetenskapliga utbytet mellan Sverige och Schweiz på den här tiden kan Haller sägas ha utgjort en kristallisationspunkt. Den berömde bernaren hade livlig brevkontakt med minst ett dussin svenskar; han utbytte information med dessa om de senaste nyheterna på det medicinska området, han diskuterade naturvetenskapliga frågor med de mest prominenta svenska forskarna och tvistade tidvis livligt med Carl von Linné rörande botaniska stridsfrågor. Dessutom brevväxlade han med svenska författare: Lyrikern Hedvig Charlotta Nordenflycht, som högaktade honom, brukade skicka honom sina dikter till bedömning.³⁰

Som elev till Linné blir den svenske orientalisterna synnerligen välvilligt mottagen av Haller, och tillsammans med sin elev, baron Rudbeck, umgås han med den store i livligt samspråk flera timmar dagligen, trots att denne bland andra resande är känd för att ge allför korta audienser. De båda besökarna lär för övrigt vid det första tillfället ha varit utrustade med ett papper innehållande frågor som de tänkt ställa till Haller.³¹ Björnståhl känner inga gränser för sin beundran och menar att han endast kan ge en ofullkomlig bild av en så stor man:

²⁹ Fredrika Bremer: *Lifvet i gamla världen. Dagboks-anteckningar under resor i söder- och österland*, 1. Schweits. Stockholm 1860, s. 4.

³⁰ Leonhard Haas: „Schweden und die Schweiz. Ein Rückblick in die Vergangenheit“. *Schweizerische Zeitschrift für Geschichte* 14 (1964), s. 66ff.

³¹ Esking, a a, s. 120.

Hr *Haller* är säkert den störste och solidaste man vi råkat på alla våra resor. Det är lika svårt at säga hvad han kan, som hvad han icke kan: ty jag har funnit honom lika hema i det jag icke förmodat, som i det hela verlden känner honom för Mästare uti, såsom Anatomien, Mineralogien, Poesien, Physiologien, m. m. [...] Han älskar Sverige; han tycker at lärdom flourerar i vårt Land; vi voro glade at höra honom så högeligen berömma Hr Archiatern och Riddaren Linné. [...] Han är sjelf et lefvande Lexicon, har et otroligt minne, en oändelig lecture, och et skarpt förstånd samt et godt hjerta. (*Resa*, 2, s. 116ff.)

I porträttet av Haller framträder Björnståhls förmåga att engagera sig spontant i människor och att låta sig entusiasmeras av ett annat lärt snille. Hans långa brev är en fin människoskildring, framför allt för att han inte bara ser vetenskapsmannen Haller, utan också den storslagna personligheten. Han tillfogar också i sin emfatiska lovprisning av Haller att denne läser allt svenskt som han får tag i och att han är „för stor, för att kunna ses, kännas och älskas af *Lillepytter*“ (*Resa*, 2, s. 124). Och vid en jämförelse mellan Haller och Voltaire är det självfallet Voltaire som drar det kortaste strået.

Samtalen med Haller gör ett outplånligt intryck på den svenske gästen, och med tanke på Björnståhls dokumenterade stora historieintresse är det knappast förvånansvärt att han av schweizaren försöker få upplysningar om en påstådd urgammal släktskap mellan svenskar och schweizare, som han hört talas om:

En *Göthisk Colonie*, som, ifrån Odens tid torde hända, bor i Canton Bern, och det, som är ännu mera, de påstå ifrigt, at de äro *Svenskar*, och at de äro utgångne utur *Sverige* för hunger skull, under deras Anförare *Hassler*, och det före Christi Födelse, som somlige påstå, andre åter säga, at denna utflytning skedt långt senare. De bo uti Dalen *Hassli*, eller *Ober-Hassli*, och deras förnämsta Ort är byn *Meyringen*. Desse orter finnas icke på de bästa Chartor, icke en gång på den bästa, som nyligen är utgifven i Lausanne, öfver Sweitserland. [...] Uti hela Dalen talas ett särskilt Språk, som hvarken är Tyska eller Fransyska. Folket sjelfve påstå strängeligen, at de tala Svenska, och de älska otroligt mycket Svenska Nationen. (*Resa*, 2, s. 148)

Björnståhls förfrågan är inte helt gripen ur tomma luften. Det existerar faktiskt en uråldrig vandringssägen, som berättar att en stor grupp svenskar en gång i forntiden utvandrade från Sverige på grund av hungersnöd och därefter koloniserade delar av centrala Schweiz. Myten om svenskarnas invandring till Schweiz har varit djupt förankrad i folkmedvetandet i båda länderna ända från medeltiden fram till våra dagar. Förmodligen tog traditionen form någon gång under 1400-talet och spreds därefter under 1500-talet genom en rad svenska och schweiziska historiekrönikor, och den förmenta släktskapen har aldrig upphört att engagera forskarna. Föreställningen om en forntida svensk bebyggelse i Schwyz och Hasslidalen har fascinerat en lång rad svenska författare i Björnståhls efterföljd, med romantikern Karl August Nicander, med Fredrika Bremer och självaste August Strindberg som viktigaste namn. Anmärkningsvärt är att de alla tyckt sig ha funnit legenden bekräftad.³²

³² Naumann, a a, s. 22ff.

Efter drygt en vecka lämnar de båda svenskarna „det kära Bern“ med stor saknad. Färden går nu vidare till Baden, som ännu inte hade anslutit sig till Edsförbundet på den här tiden. Här förundras Björnståhl över de otaliga fönsterraderna utmed husväggarna överallt i staden, „hälst uti et kalt land“, men på sin fråga om orsaken till detta för honom oförklarliga fenomen får han till svar att familjerna har många medlemmar och att de många fönstren är ett bevis på invånarnas stora flit. På så vis kan de nämligen utnyttja dagen till träget arbete (*Resa*, 2, s. 164).

Sedan står Zürich i tur, där tiden framför allt upptas av upprepade visiter hos stadens dignitärer och diktare: språkprofessorn Breitinger, författaren Gessner („en öfvermåttan älskvärd Man, i omgänget lika så ljuflig som i sina Poemer“), den ålderstigne historikern och författaren Bodmer och naturligtvis den vittberömde fysionomen Lavater. „Staden Zürich är större än Bern, men icke så vacker, är illa stenlagd“ (*Resa*, 4, s. 1), berättar Björnståhl. Här stöter han också på en för honom obegriplig puritansk schweizisk lag, som han redan förundrats över i Bern, kallad „öfverflödsförordningen“. Denna bestämmelse förbjuder stadens borgare att hänge sig åt överdriven lyx, som att använda vagnar och åkdon i staden, och han påpekar vidare att „Spetsar, samt silfver och guld på kläder äro ock här förbudne“ (*Resa*, 4, s. 1f.).

Som en sista anhalt i Schweiz är ett besök i Basel inbokad, men innan man når dit måste man förstås besiktiga det ryktbara Rhenfallet, som dock inte imponerar speciellt mycket på den svenske besökaren. Enligt honom gör det inte samma majestätiska intryck som vattenfallet vid Tivoli öster om Rom, och han håller för troligt att Rhenfallet vida överträffas „af vår Trollhätta“, som han dock erkänner att han själv aldrig sett! (*Resa*, 4, s. 18f.) Samma uppfattning delas för övrigt av en annan svensk turist, religionsprofessorn och diktaren Christian Erik Fahlcrantz drygt 60 år senare.

Också här följer Goethe i Björnståhls fotspår sommaren 1775. Den tyske författaren är däremot helt överväldigad vid anblicken av „den väldiga Rhenflodens skumstormande fall“³³, som för honom blir till ett inbegrepp av naturens stora skapelsetanke, och en jämförelse mellan den prosaiske vetenskapsmannens och den besjälade diktarens beskrivning utfaller inte oväntat till den senares fördel. Goethe är onekligen den modernare anden av de båda. I hans brev och fragmentariska dagboksanteckningar från Schweiz-resan träder den estetiska komponenten och den subjektiva upplevelsen i förgrunden, något som först kommer till uttryck i de svenska Schweiz-besökarnas reseskildringar under senromantiken.

Till Basel ankommer de båda resenärerna sent en eftermiddag, just när stadsporten skall till att stängas. Här får de lov att uppge namn och nationalitet, men det visar sig att Sverige på den här tiden ännu är en tämligen okänd nation, ty på den

³³ Karl Koethschau, Max Morris (utg.): *Goethes Schweizer Reise 1775. Zeichnungen und Niederschriften*. Schriften der Goethe-Gesellschaft 22. Weimar 1907, s. 17; se även Bohnenblust, a a, s. 23.

passersedel som svenskarna får med sig in i staden står det *Seri*, som ligger i Italien, och till råga på allt är ordet så oläsligt skrivet, att de båda svenskarna blir tagna för peruaner, vilket roar dem omåttligt.

I Basel beundrar Björnståhl den väldiga katedralen med ursprung ända från 900-talet, arabiska manuskript och ett flertal konstverk av Hans Holbein, och han besiktigar också humanisten Erasmus von Rotterdams grav. Även här lägger han märke till ett förbryllande påfund, en „elak vana“ sedan 1718, nämligen att man „gifver bort Professioner medelst Lottkastning“ för att undvika strid mellan stadens ledande familjer. (*Resa*, 4, s. 29)

Efter de olika stationerna i Schweiz går den kunskapstörstande svenskens färd vidare till Holland, England och Turkiet. I Konstantinopel tillbringar han närmare tre år under intensiva studier av turkarnas seder och språk, och han anlägger till och med turkisk dräkt för att smälta in bland befolkningen. Här får han slutligen den svenska regeringens uppdrag att utsträcka sin resa ända till Främre Orienten. I väntan på att hans svenske följeslagare skall anlända gör han en avstickare till Thessalien i Grekland, där han besöker de märkliga Meteoraklostren belägna på höga klippavsatser och inventerar gamla grekiska handskrifter.

På denna resa insjuknar Björnståhl hastigt i dysenteri i en liten by öster om Olympos. Han förs till svenske konsulns hus i Saloniki men avlider efter tre dygn i gryningen den 12 juli 1779, 48 år gammal. Ett par månader tidigare har han i sin frånvaro blivit utnämnd till professor i orientaliska språk och grekiska vid Lunds universitet, men denna underrättelse når honom aldrig. Man kan med rätta fråga sig i vilken grad Björnståhl, „det encyklopediska outtröttlige vetandets adept“³⁴, skulle ha påverkat den svenska kulturutvecklingen om han fått leva och återvända till Sverige med allt sitt samlade kunnande.

Jacob Jonas Björnståhls resejournal är en av de mest ingående och utförliga beskrivningarna av Schweiz överhuvudtaget. Den oerhört detaljrika och faktafyllda redogörelsen är ett vittnesbörd i tidens anda om de livliga vetenskapliga kontakterna mellan Schweiz och Sverige på 1700-talet. På samma gång är resebreven ett mycket personligt dokument, som tack vare författarens kritiska distans och hans åskådliga, ibland ganska drastiska framställningssätt skiljer sig välgörande från en rad samtida och även senare schablonartade reseprotokoll. Tjusningen med Björnståhls rese-skildring är framför allt hans öppenhet för allt som kommer i hans väg, det raska tempot och hans torra humor. Ingenting undgår hans avslöjande blick, och i de mer tidsobundna avsnitten där han karakteriserar land och folk ger han ofta prov på ett vaket öga. Framför allt är det blandningen av stort som smått, av den lärda framställningen vid sidan av de spontana kommentarerna som gör hans krönika så levande.

³⁴ Österling, a a. s. 94

I ett brev till Gjørwell hävdade Björnståhl att han på alla sätt försökt undvika de fördomar som en resenär vanligtvis utsätts för och att han genomgående strävat efter sanningsenlighet.³⁵ Trots den ambitionen kan man hos honom finna de första ansatserna till en romantisk idealisering av Schweiz, en idealisering som i den svenska litteraturen så småningom ingår förenig med alpglödsnostalgi och natursvärmeri i Rousseaus anda och tar sin form under den svenska senromantiken för att sedan fortleva praktiskt taget ända fram till våra dagar.

³⁵ Christensson, a a, s. 124f.

